

PENÍZE, OSOBNÍ AUTONOMIE, OBČANSTVÍ. VLIV PROGRAMU BOLSA FAMÍLIA NA ZÚČASTNĚNÉ / ALESSANDRO PINZANI, WALQUÍRIA LEÃO RÊGO

Money, Personal Autonomy, Citizenship. Effects of the Programa Bolsa Família on Its Participants

Abstract: The paper briefly presents the results of a five-year field research project (2006 to 2011) studying the moral and political transformations amongst extremely poor women participating in the Brazilian Programa Bolsa Família (PBF). Our fundamental hypothesis was that regular monetary income would generate individual growth and an increase in personal autonomy and political inclusion. We analyse the interviews by way of a phenomenology of poverty in Brazil.

Key words: Bolsa Família, autonomy, money, poverty, citizenship

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.1.97>

Jak můžeme považovat za skutečně svobodného člověka, který je hladový, žije ve velké chudobě, nemá práci, cítí se být ponížený, protože neví, jak uživit a poskytnout vzdělání svým dětem? Toto není svobodný člověk.

Sandro Pertini

(bývalý italský prezident)

Tento článek představuje hlavní výsledky výzkumného projektu, který jsme realizovali mezi lety 2006 a 2011 v několika nejchudších regionech v Brazílii.¹ Zkoumali jsme některé dopady sociálního programu *Bolsa Família* (dále PBF) na subjektivní zkušenost a osobnost příjemkyň. Chtěli jsme zejména zjistit, zda je možné ukázat nějaké morální a politické změny jako přímý či nepřímý vliv PBF.

V následujícím textu nejprve stručně představíme program *Bolsa Família* a vysvětlíme, proč jsme se rozhodli zkoumat subjektivní proměny, místo abychom zkoumali zlepšení materiálních životních podmínek příjemkyň programu.² Poté stručně vysvětlíme metodologii a budeme reflektovat průběh rozhovorů. Dále představíme teoretický základ naší výchozí teze, uvedeme obecná data a zaměříme se na výklad toho, co nazýváme „fenomenologie chudoby v Brazílii“. Termín fenomenologie zde samozřejmě používáme v nejzákladnějším významu k označení rozboru toho, jak se chudoba projevuje, nikoli jako odkaz na fenomenologii jako filosofickou metodu nebo fenomenologii v hegelíánském smyslu. V každé části uvádíme citace rozhovorů k lepší ilustraci našich závěrů. Jména žen, se kterými jsme vedli rozhovory, byla změněna podle běžné praxe.

Program Bolsa Família

Když se stal Luiz Inácio Lula da Silva v roce 2002 prezidentem Brazílie, jednou z priorit jeho vlády byl boj s chudobou, problémem, který se stále dotýká významné části brazilské populace. Byla zavedena řada programů a některé byly rozšířeny (Lulův předchůdce, Fernando Henrique Cardoso, zahájil už některé kroky), ale žádný nebyl tak úspěšný a tak

rozebíraný (a kritizovaný) jako PBF, který je dnes největším sociálním programem v Brazílii (týká se zhruba 55 milionů z celkového počtu 200 milionů obyvatel). Na rozdíl od dalších programů, v jejichž rámci je distribuováno přímo jídlo chudým rodinám (například *Banco de Alimentos*), je PBF podmíněnou peněžní dávkou, rozdělující peníze namísto produktů.³

Bolsa Família není ani kreditním systémem ani půjčkou: účastníci nedostávají peníze na to, aby zahájili ekonomickou aktivitu nebo založili svůj vlastní podnik (i když je mohou využít k tomuto účelu), a nemusejí nic vracet. Cílem programu není zvýšit ekonomickou inkluzi či ekonomický rozvoj, ačkoli PBF působí v obou těchto směrech. Podle Institutu pro aplikovaný ekonomický výzkum (Institute for Applied Economic Research, IPEA) každý *real* vyplacený vládou prostřednictvím PBF a využitý rodinami na spotřebu přispívá k HDP 1,78 brazilského realu (celkově suma vyplacená vládou v rámci PBF se rovná pouze 0,48 % brazilského HDP).⁴ Je to program občanské inkluze: má pomáhat občanům zabezpečit základní potřeby a někdy samotné přežití. Jeho cílem je podpořit *občanství*, ne podněcovat pouze podnikatelského ducha.

V současnosti je příspěvek přidělen jedincům nebo rodinám (pojímaným široce jako jednotka tvořená jedním nebo dvěma rodiči a jejich dětmi, jedním nebo dvěma prarodiči a jejich vnoučaty, tetou nebo strýcem a jejich synovci a neteřemi atd.), jejichž příjem na hlavu je menší než 70 realů měsíčně (zhruba 35 amerických dolarů nebo 21 eur).⁵ Brazilský průměrný měsíční příjem v roce 2011 byl 783 realů (390 dolarů nebo 237 eur), zatímco minimální mzda ve stejném roce byla 678 realů (335 dolarů nebo 205 eur) a byla zvýšena na 724 realů v roce 2014 (360 dolarů nebo 220 eur). PBF je podmíněným sociálním programem, který trvání nároku na příspěvek podmiňuje splněním dvou podmínek: pokud jsou v rodině děti, musejí pravidelně navštěvovat školu a musejí absolvovat pravidelné očkování.⁶

Od ledna 2014 činí základní příspěvek PBF 70 realů. Pro děti školního věku do 15 let je proměnlivý příplatek 32 rea-

lů (16 dolarů nebo 10 eur), který je vyplácen nejvýše do počtu pěti dětí. Pro mladistvé do devatenácti let je stanoven proměnlivý příspěvek 38 realů (19 dolarů nebo 11 eur), který je vyplácen nejvýše do počtu dvou mladých. Celkově rodina nemůže dostat více než pět proměnlivých příspěvků. Tudíž maximální dávka pro rodinu se třemi dětmi do 15 let a dvěma mladistvými do 19 let je 242 realů (120 dolarů nebo 73 eur). Existují také zvláštní příplatky pro těhotné ženy a pro děti do šesti měsíců, ty jsou ale ze své podstaty přidělovány po omezenou dobu. Očekává se, že příspěvky budou v roce 2014 zvýšeny, ale vláda dosud nic oficiálně neoznámila. Když jsme prováděli rozhovory, příspěvky byly významně nižší a nejvyšší počet dětí byl pouze tři.

Naslouchat chudým

Snažili jsme se naslouchat hlasu lidí, kteří se nacházejí v nejhorším sociálním postavení, protože jsou velmi chudí a žijí v obzvláště znevýhodněných regionech, které jsou brazilským státem historicky nejvíce přehlíženy. Žijí v podmínkách, které z nich činí druhořadé občany, protože nemají přístup k základním sociálním službám (jako zdravotní péče, veřejná doprava, kulturní akce atd.), nebo mají problémy se dostat k těmto službám, pokud jsou nabízeny. Například školy jsou daleko od domova a cesta pěšky trvá dětem několik hodin nebo mají dostupné služby nízkou kvalitu zejména kvůli chybějící infrastruktuře a nedostatečnému vyškolení úředníků a personálu. Nedostatek pozornosti ze strany veřejných představitelů podporuje sociální atomismus a ztrátu zájmu o politiku a participaci na ní. Tito lidé jsou odloučeni od ostatní společnosti a žijí v prostředí, které nemůže stimulovat jejich lidský rozvoj.

Tento druh sociálního vyloučení se pouze stěží objeví ve statistikách a kvantitativních výzkumech. To je hlavní důvod, proč jsme se rozhodli zkoumat vliv PBF (a obecněji podmíněných peněžních dávek) na *subjektivní zkušenost* jejich příjemců a příjemkyň pomocí kvalitativního výzkumu založeného na rozsáhlých rozhovorech. Abychom mohli lépe uchopit tyto vlivy, často jsme vedli rozhovory se stejnými ženami s časovým odstupem jednoho až dvou let, snažili jsme se tak zachytit prvky, které nejsou jednoduše přístupné pomocí jiných metod (jejichž validitu tím ale nezpochybňujeme). To neznamená, že předpokládáme, že materiální a ekonomické změny v životech participantek nejsou důležité nebo stejně relevantní jako „vnitřní“ či subjektivní změny, které jsme sledovali. Naopak subjektivní proměny by nebyly možné bez materiálních a ekonomických změn. Díky materiální proměně své ekonomické situace participantky prožívaly proměnu své subjektivity, svého sebevnímání a sebeocení.

Stát řadu let zcela opomíjel potřebu zajistit práva těchto lidí, čímž vytvářel situaci, kdy velký počet jedinců nemá právo mít práva, pokud použijeme výraz Hannah Arendt (Arendtová 1996: 380–425). V důsledku toho jako kdyby je brazilský stát odsoudil k *občanské smrti*. Byli umlčeni, protože jejich veřejný hlas byl (a v podstatě stále je) nevyslyšen

kvůli chybějícím organizačním mechanismům pro vyjádření jejich situace (Georg Simmel říká, že se chudí ztrácejí z naší společnosti nikoli proto, že by byli učiněni neviditelnými, ale zejména proto, že jejich hlas je ignorován [Simmel 1965]). Mluvíme o milionech brazilských občanů, kteří nemají téměř žádné formální vzdělání, žádnou kvalifikaci pro jakoukoli práci, která vyžaduje schopnost číst a psát či která vyžaduje pochopení a následování i jen trochu složitějších pravidel a příkazů. Ukazuje to limity modelu ekonomického růstu, který nestaví jako prioritu podporu občanství a inkluze (Brazílie zažila tento jednostranně ekonomický rozvoj v 60. a 90. letech, a dokonce i nedávno). Dále to také nastoluje téma podřízení ekonomických procesů politické kontrole zaměřené na veřejnou prospěšnost místo ponechání těchto lidí na milost privátním zájmům.

Metodologie

Již jsme se zmínili, že jsme uskutečnili kvalitativní výzkum s využitím otevřených rozhovorů místo dotazníků, které jsou obvykle využívány ekonomy a výzkumníky, kteří se zajímají o kvantifikovatelné, materiální dopady PBF (např. brazilské vládní instituce jako IPEA a Ministerstvo pro sociální rozvoj).⁷ Dva důvody opodstatňují naši volbu. Za prvé, velmi záhy jsme si uvědomili, že pro dotazované ženy je těžké zodpovědět přímé otázky o objektivních věcech, jako je obnos peněz, které týdně nebo měsíčně utratí za jídlo, oblečení atd. (Domníváme se, že by tyto obtíže měla většina jedinců, pokud by měli odpovědět, aniž by prošli účty a bankovní výpisy, tyto ženy ale nedostávají žádné vyúčtování a nemají bankovní účet.) Dotazníky mají také tendenci opomenout nebo přehlížet příznačný jazyk lidí, ale to je nezbytné zlo, pokud chtějí získat data, která mohou být statisticky zpracována, shrnuta a komparována. Na druhou stranu ale přehlazením lingvistických problémů, které participanty a participantky mají, stejně jako jejich specifického pohledu na věci (který nemusí být převoditelný do čísel a předem formulovaných odpovědí), jsou dotazníky náchylné k tomu, že povedou k vzájemně si odporujícím výsledkům nebo budou poskytovat zkreslená data. Například při našem prvním rozhovoru jsme se jedné ženy dotázali, kolik obvykle měsíčně utratí za jídlo, a odpověď byla jednoznačně nerealistická (tvrdila, že jsou to stovky realů). Potom jsme otázku přeformulovali a zeptali se, jak často nakupuje zboží na trhu nebo v obchodě, a dále, co kupuje a v jakém množství. Nakonec jsme pomocí těchto otázek a s pomocí našich místních kontaktů zjistili cenu zboží, které kupovala. To nám umožnilo dojít k sumě, která byla daleko realističtější a pravděpodobně bližší realitě. Opakovali jsme tento experiment několikrát a vždy jsme zaznamenali nesoulad mezi první odpovědí na abstraktnější otázku a odpověďmi na detailnější otázky.

Druhým důvodem k využití otevřených rozhovorů je to, že tuto metodu považujeme za jedinou možnost pro náš typ výzkumu, který chce uchopit subjektivní zkušenost v hlubší rovině. Prováděli jsme dlouhé rozhovory (trvaly od 15 mi-

nut – když jsme zjistili, že žena neodpovídá otevřeně, ale je motivována strachem, že použijeme její odpovědi k tomu, abychom jí zkrátali příspěvek, nebo když do rozhovoru vstupovali jiní lidé a snažili se kontrolovat odpovědi dotazované ženy, – až po celé odpoledne), s využitím scénáře, který obsahoval určité skupiny otázek týkajících se takových aspektů jako složení rodiny, pohlaví a věk členů, příjem před PBF a po něm, způsob využívání příspěvku, změnu spotřeby v důsledku PBF atd. Vyzývali jsme k ohodnocení, a dokonce kritice programu, a k vyjádření se k situaci, že příjemkyněmi dávek jsou téměř ve všech případech ženy, ne muži. Ptali jsme se, zda si myslí, že PBF je povinnost, nebo laskavost federální vlády. Ptali jsme se na jejich přístup k volbám a politické participaci. Samozřejmě jsme tyto otázky nepokládali přímo a vyhnuli jsme se jejich formulaci sugestivním způsobem, který by mohl naznačit očekávanou odpověď (ale také jsme žádnou zvláštní odpověď nečekali). Nejprve jsme ovšem museli získat jejich důvěru (Bourdieu mluví o „smlouvě“ o důvěře mezi dotazujícím a dotazovanou osobou [Bourdieu 1993: 9n.]). Spolupracovali jsme s místními informátory, většinou sociálními pracovníky a pracovníci, často dobrovolníky, kteří nám pomáhali vytvořit vztah vzájemné důvěry a přijetí. Zásadní bylo, aby nás participantky nevnímaly jako vládní úředníky monitorující způsob, jakým využívají peníze, nebo zkoumající jejich spokojenost s programem. Místní informátoři nám také pomohli lépe pochopit některé lingvistické zvláštnosti, sociální kontext rodiny, politickou situaci ve městě atd. Dotazovali jsme se rovněž starostů a městských úředníků, kteří měli na starosti správu PBF, nebo místních sociálních služeb, vědců atd. Na každý výjezd jsme se připravili jak pomocí odborné, tak beletristické literatury (spisovatelé jako Graciliano Ramis, Guimarães Rosa nebo João Cabral de Melo Neto nám pomohli lépe pochopit svět *sertão*⁸⁾ i dlouhých e-mailových konverzací s místními informátory.

Protože debetní karta PBF, jejímž prostřednictvím je možné si příspěvky vybrat na místní pobočce *Banco do Brasil* nebo *Caixa Federal*, je vždy vystavena na jméno ženy, která je registrována jako hlava rodiny (výjimkou jsou případy, kdy v rodině nejsou žádné dospělé ženy), rozhodli jsme se rozhovory uskutečnit se ženami. Konkrétně jsme vedli rozhovory se ženami z venkovských oblastí, malých měst ve vnitrozemních regionech nebo žijících na okraji větších měst, protože jejich situace je velmi odlišná od situace chudých lidí ve městech, kterým se již věnovalo mnoho studií. Celkem jsme provedli 154 rozhovorů. Chudí na venkově čelí odlišným problémům, počínaje geografickou izolací, která téměř ve všech případech činí nemožným dostat se k základním veřejným službám. Regiony, na které jsme se zaměřili, byly: *sertão* a pobřeží Alagoas, údolí řeky Jequitinhonha ve státě Minas Gerais, vnitrozemí států Piauí a Maranhão, a extrémně chudé čtvrti na okrajích měst São Luís (Maranhão) a Recife (Pernambuco). V některých případech se nám kvůli špatným cestám ani nepodařilo dostat se k ženám, se kterými jsme měli dohodnutý rozhovor (měli jsme použít

koně). Tato geografická izolace zvyšuje jejich potřeby a současně činí téměř nemožným je naplnit. V tomto smyslu jsou na tom hůře než chudí ve městech a můžeme říci, že se jedná o nejhůře postavenou skupinu v brazilské společnosti.

Analýza rozhovorů

Je velmi obtížné shrnout všechny poznatky do jednoho článku. Rozhodli jsme se představit naše pojetí fenomenologie chudoby v Brazílii. Nejprve se ale zmíníme o teoretických východiscích naší počáteční teze a připomeneme některá obecná data.

Peníze jako zdroj autonomie

Georg Simmel ukazuje ve své *Filosofii peněz*, že peníze mají osvobozující dimenzi, protože ovlivňují volby a přání jedinců. Jejich vlastníky činí „odhodlanějšími lidmi“, kteří vzbuzují větší úctu a jsou váženějšími ve světě ovládaném obchodními vztahy. Peníze jim dávají větší schopnost činit rozhodnutí o jejich životě a tím nabývají demokratického charakteru, který činí jedince rovnějšími, protože nerozlišuje mezi tím, zda člověk, který je používá k nákupu služeb nebo zboží, je bohatý či chudý, urozený či plebejský, muž či žena atd. Peníze osvobozují lidi z osobních vazeb ekonomické závislosti (na jejich vlastní rodině a od dalších vztahů závislosti) (Simmel 2011: 315nn.). Nezávislost je zde definována nikoli ve smyslu absence závislosti na někom – k tomu, aby člověk mohl dosáhnout svých cílů (což je nemožné, protože spolupráci s druhými potřebujeme častěji, než si uvědomujeme), ale ve smyslu schopnosti koupit si výpomoc druhých k dosažení daných cílů. Jedinci jsou autonomnější, pokud pro dosažení svých cílů nezávislejší ani na přátelské náklonnosti druhých, ani na charitě a benevolenci. Jsou schopni získat pomoc tím, že ji zaplatí, tj. díky penězům, stejně jako každý jiný člověk může očekávat, že dostane stejnou pomoc, když zaplatí stejnou sumu peněz (takto uvažoval už Adam Smith, i když v jiném kontextu⁹⁾). S ohledem na vliv PBF na každodenní život bylo celkem časté, že ženy popisovaly svou současnou situaci výrazem „*sentir-se mais à vontade*“ (cítit se klidněji) ve srovnání s obdobím, kdy neměly žádný stálý příjem. Paní Amélia z Pasmadinho (údolí řeky Jequitinhonha) jednoznačně prohlásila: „*V penězích je více svobody, protože s penězi si můžeš koupit, co chceš.*“ Čtenáři to může znít triviálně, neplatí to však pro tuto ženu nebo pro další příjemkyně PBF.

Podle Simmela tedy peníze garantují určitou individuální autonomii vnímanou jako nezávislost na vůli druhých (včetně dobré vůle), současně ale vytvářejí jinou formu závislosti, zejména na existenci pracovního trhu.¹⁰ Nicméně naší tezí bylo, že pravidelný peněžní příjem umožní jedincům dosáhnout určité autonomie, která přesáhne pouhou nezávislost na osobních vazbách. Jak tuto autonomii definujeme?

Definice autonomie

Začněme velmi obecnou definicí, která umožňuje utřídit odlišná pole a roviny autonomie. V základním smyslu být

autonomní znamená být schopný vybrat si určitou strategii jednání. To znamená být schopen formulovat své cíle, mít představu o tom, jaké strategie pravděpodobněji pomohou dosáhnout těchto cílů, a tudíž porozumět, alespoň do určité míry, důsledkům, které mohou plynout z vlastního jednání. Tato první základní rovina autonomie se shoduje se *svobodou jednání*. Autonomie ovšem může být definována v další rovině jako schopnost vzít na sebe odpovědnost za své jednání, tudíž ospravedlnit toto jednání vůči sobě samým nebo ostatním, být více než pouhým konajícím (*actor*), být aktérem (*agent*). Tento druh autonomie, *aktérství* (*agency*), je spojen s dalšími podmínkami: uvědomit si sebe samého jako jednající subjekt, být si vědom alespoň nejbližších důsledků vlastního jednání pro nás a pro ostatní, být schopen slovy vyjádřit důvody a ospravedlnit vlastní jednání. Svoboda jednání a aktérství vytvářejí elementární formy autonomie.

Na vyšší úrovni jsou lidé považováni za autonomní, pokud se snaží žít takový život, který považují za dobrý (v tomto kontextu nezáleží na tom, zda se rozhodnou následovat tradice a kulturní předpisy, nebo je odmítnout), tj. pokud jsou schopni jednat podle osobních představ dobrého života a považovat sebe samé a druhé za schopné vytvořit vzájemné vztahy morálních a právních závazků (jinými slovy, zda vidí sebe a druhé jako nositele práv a povinností). Tento druh autonomie můžeme nazvat *morální autonomií*, která může být rozvinuta v několika stupních: osoba se stane tím více autonomní, 1) čím více svůj životní plán definuje nezávisle na modelech poskytovaných okolím, jak v užším smyslu rodiny, přátel, komunity, tak v širším smyslu kultury, náboženského přesvědčení atd. (například žena pocházející z velmi šovinistické a patriarchální rodiny, která se rozhodne žít sama i za cenu toho, že se přestěhuje do jiného města nebo na vzdálené místo), a 2) čím více definuje práva a povinnosti (pro sebe a ostatní) na základě univerzálních principů na rozdíl od pouze lokálních a parochiálních, které se naučila v rodině, kostele či komunitě (například bratr výše uvedené ženy, který začne považovat životní model své sestry za morálně legitimní a začne připisovat ženám obecné práva, která jim ostatní členové rodiny stále odpírají na základě šovinistických představ).

Tento druh autonomie nechápeme v atomistickém smyslu, naopak chceme zdůraznit přítomnou intersubjektivní dimenzi, zejména ve vztahu ke druhému aspektu vzájemného uznání jako morálních a právních subjektů. Osoby, se kterými jsme vedli rozhovory, měly tendenci vidět sebe samé zakotvené v širší síti morálních vztahů, zejména povinností spojených s jejich rolí matky, manželky, dcery atd. I když přijetí těchto rolí může být důsledkem utlačivého vzdělání, tyto osoby považují schopnost vykonávat své odpovídající povinnosti za ústřední stránku své individuální svobody. Jako sociální vědci nemůžeme tento aspekt opomenout jednoduše proto, že můžeme mít jiné ideály autonomie (a zvláště ženské emancipace). Kritizovat tyto ženy, protože chtějí být dobrými matkami nebo dobrými manželkami

místo emancipovanými ženami, by bylo stejné jako odsoudit je na základě hodnot, které ony samy nemohly autonomně rozvinout, a byl by to akt kulturní nadvlády. Měli bychom ale vidět, že věci se mění a že některé ženy ve skutečnosti začínají zpochybňovat své tradiční role.

Jakmile definujeme autonomii v takto širokém smyslu – jako mnohovrstevnatý koncept –, můžeme si položit otázku, zda a) pravidelný peněžní příjem může být chápán jako materiální předpoklad pro b) zlepšení úrovně autonomie jedince. Abychom ukázali vztah mezi a) a b), využili jsme koncept schopností¹¹ Amartya Sena (Sen 1987; 1992; Nussbaum, Glover 1995). Tento přístup se široce využívá ke zhodnocení sociálních politik na celém světě, zejména politik zaměřených na boj s chudobou, ale naším záměrem nebylo aplikovat to na PBF (viz Deneulin, Nebel, Sagovsky 2006; Comim, Qizibash, Alkire 2008; Anand, Santos, Smith 2009; Deneulin, Shahani 2009). Spíše jsme využili kategorií „schopností“ (*capabilities*), „fungování“ (*functionings*) a „převáděcí faktory“ (*conversion factors*), abychom lépe pochopili, jak může program ovlivnit autonomii jeho příjemců a příjemkyň. K nasměrování naší analýzy jsme zvolili dvě normativní kritéria, která měla být naplněna, abychom mohli tvrdit, že PBF skutečně vytváří příležitosti k větší individuální svobodě: 1. rovinu morální autonomie, jak jsme ji definovali výše, a 2. vnímání sebe samé jako členky politické komunity. Jinými slovy jsme hodnotili vliv PBF s ohledem na individuální morální autonomii a občanství. Oba prvky jsou spojeny s určitými základním oceňovaným fungováním. Jmenovitě jde o fungování spojené za prvé s vnímáním sebe samé jako schopné činit svobodné volby bez omezení, která na člověka kladou nenaplněné základní potřeby jídla, bydlení, minimálního fyzického a psychického zdraví, s pocitem, že člověk je (nebo se stává) pánem vlastního života, se schopností vzít na sebe odpovědnost za vlastní jednání bez vnějších materiálních tlaků nebo tlaků nejbližšího společenského prostředí (rodičů, bratrů, dalších příbuzných, manžela atd.), se schopností postarat se o vlastní rodinu (tj. nezávislost v tom smyslu, jak ji popsal Simmel). A za druhé se jedná o fungování spojené s pocitem, že stát s člověkem zachází jako se skutečnou osobou, jež má potřeby, které nemůže naplnit pouze svým individuálním jednáním, s pocitem, že vládní politiky nejsou výrazem dobré vůle nebo dobročinného přístupu některých politiků či vlády, ale že jsou výrazem individuálních práv občanů, s přesvědčením, že hlas každého je při proměně země a ve vlastní individuální situaci brán v potaz.

Využití konceptu schopností při hodnocení veřejných politik umožňuje za prvé identifikovat schopnosti nutné pro dosažení vytyčeného fungování a za druhé určit, které komodity by měly být rozdělovány, aby bylo žádoucích schopností dosaženo. V případě PBF jde o jedinou komoditu, peníze. Otázkou proto je, zda pravidelný peněžní příjem ve skutečnosti může být převeden ve schopnosti vedoucí k výše uvedenému fungování. Hodnotili jsme také, zda a do jaké míry sociální, ekonomické a politické prostře-

dí příjemkyň PBF toto převedení umožňuje. To nejprve vyžaduje obecný popis prostředí, ve kterém dotazované ženy žijí. Poté budeme pokračovat tím, co nazýváme fenomenologií chudoby v Brazílii (ačkoli mnoho charakteristik není příznačných jen pro Brazílii).

Obecný kontext

Všechny dotazované ženy tvrdily, že PBF měl nesmírný dopad na jejich materiální život, i když si podstatná část stěžovala na jeho malou výši (mnoho z nich mluvilo o dávce jako o „pomoci“) a i když téměř všechny tvrdily, že by upřednostnily stálou práci. To popírá rozšířený názor (přinejmenším mezi brazilskou veřejností), že příjemci PBF raději nepracují a spoléhají se na dávky. Nesmyslná povaha tohoto tvrzení může být vyvrácena také skutečností, že minimální mzda je mnohem vyšší než Bolsa Família (třikrát až devětkrát vyšší v závislosti na výši příspěvku). Je ovšem pravdou, že mnoho zaměstnavatelů nevyplácí minimální mzdu (v roce 2010 to bylo 510 realů [255 dolarů, 155 eur], v současnosti 724 realů [360 dolarů, 220 eur]) nekvalifikované pracovní síle, jakou je většina příjemkyň PBF. Ze 154 žen, se kterými jsme dělali rozhovor, pouze dvě uvedly, že odešly z bývalé práce poté, co začaly dostávat příspěvek PBF. Obě pracovaly jako domácí služby v rodinách střední třídy a dostávaly za práci šest a půl dne týdně měsíční plat 150 až 200 realů (75 až 100 dolarů, 45 až 60 eur).

Pouze asi 10 % žen uvedlo, že nehraje roli, když příspěvek dostává manželka, ne manžel. Všechny ostatní tvrdily, že ženy umějí rozumněji naložit s penězi, lépe vědí, co rodina potřebuje, a lépe se orientují v cenách zboží. Některé uváděly, že by muži použili peníze na alkohol, i když jen několik připustilo, že jejich manžel by to udělal nebo že zná takové případy ze sousedství, z rodiny nebo mezi přáteli. Nemohli jsme zjistit, zda byla tato stížnost opodstatněná, a domníváme se, že ženy často reprodukovaly typický negativní stereotyp o chudých mužích (aniž bychom chtěli zlehčovat zjevnou skutečnost alkoholismu v této populaci).

Většina žen (asi 75 %) považovala PBS za laskavost nebo dar od vlády a připisovala to chudému původu samotného prezidenta Luly. Měly pocit, že Lula rozumí utrpení chudých lépe než jeho předchůdci (s prezidentem se identifikovaly, mluvily o něm jako o „jednom z nás“, zatímco o jiných politicích mluvily jako o „nich“ nebo o „politicích tam venku“). Několik žen prohlásilo, že má vláda povinnost pomoci chudým, a pouze pět použilo slovo „právo“ (pouze dvě z těchto pěti žen měly přiměřenou představu o tomto pojmu, zbylé tři patrně neměly jasnou představu. Jedna z nich užila ve stejné větě slovo právo a laskavost). Nepatrná většina žen (52 %) prohlásila, že volí kvůli povinnosti (v Brazílii jsou volby povinné), protože „politici jsou zkorumpovaní“ a „nic se stejně nezmění“ (toto byla nejčastější vysvětlení). Nicméně téměř všechny uvedly, že v roce 2001 volily Lulu a že jeho vítězství změnilo jejich život. Je ovšem nejasné, zda a do jaké míry viděly přímou souvislost mezi volbou Luly a Lulovou podporou vládních opatření proti chudo-

bě. Všechny vyjádřily obavy, že jiná vláda jim dávky vezme, a mnoho si nebylo jistých, jestli budoucí prezidenti budou v programu pokračovat (bylo to před vítězstvím Dilmy Rousseff v roce 2010, která zvýšila příspěvek a rozšířila program na více rodin).

Zkušenost s pravidelným příjmem byla nová téměř pro všechny dotazované ženy. Tento jednoduchý fakt změnil jejich život a dal jim více svobody, jak důsledně uváděly (často aniž bychom se jich ptali). Pokud jsme je žádali, aby upřesnily druh svobody, poukázaly na různé prvky reprezentující různé oblasti a roviny osobní autonomie, jak jsme ji načrtli výše.

Fenomenologie chudoby v Brazílii

V této části se budeme věnovat popisu nejrelevantnějších charakteristik chudoby v Brazílii. Tyto charakteristiky mají přímý vliv na to, co přístup schopností označuje jako převáděcí faktory, které umožňují přeměnu komodit ve schopnosti (a tedy potenciálně ve fungování).

1. Chybějící základní podmínky pro zdravý život. Pod toto heslo zahrnujeme špatnou výživu (jako důsledek nedostatku jídla nebo nezdravé stravy), nebezpečné bydlení, špatnou nebo žádnou zdravotní péči, minimální přístup ke zdravotním zařízením a lékům atd. V případech žen v našem výzkumu souvisely obtíže s přístupem ke zdravotním službám s geografickými podmínkami (např. pro ty, které bydlely na odloučených místech), ale také s politickými a ekonomickými faktory (např. pokud obecní zastupitelstvo rozhodlo nezaměstnat dostatek doktorů nebo pokud k tomu nemělo zdroje). Špatná výživa je často způsobena nedostatkem informací. Strava těchto žen a jejich rodin neměla dostatek vitaminů (zeleniny a ovoce) či bílkovin (např. červeného masa), skládala se z potravin, které jsou vysoce kalorické, ale také tučné a bohaté na sacharidy (rýže, těstoviny, salámy). Špatná výživa nejen ohrožuje fyzické a mentální zdraví, činí lidi náchylnějšími k různým nemocím, ale také poškozuje jejich fyzické a mentální schopnosti, což ovlivňuje jejich pracovní příležitosti a odsuzuje je k nezaměstnanosti nebo podzaměstnanosti (Dieterlen 2003: 34). Empirické studie už dokázaly přímou souvislost špatné výživy v dětství a nižšího rozvoje základních kognitivních schopností a inteligence (Brown 1993). Jinými slovy špatná výživa se negativně odráží v možnostech fungování, protože omezuje rozvoj některých schopností.

Ovšem špatná výživa není pouze důsledkem nedostatečné informovanosti. Mnoho dotazovaných žen vědělo, že zelenina je důležitá, zejména pro děti, ale buď se k těmto potravinám nemohly dostat za přijatelnou cenu v místních obchodech (protože musely být do polopouštních *sertão* dováženy ze vzdálených úrodnějších regionů), nebo je nemohly pěstovat na zahradě kvůli nedostatku vody, případně kvůli tomu, že by na zalévání musely použít pitnou vodu a nemohly si dovolit platit takové účty za vodu. Podle paní Ines z Demerval Lobão (Piauí) je zelenina velmi drahá. Pří-

spěvek PBF používala na nákup rýže, mouky a *mistury* (výrobky bohaté na proteiny, které jsou potom smíchány s rýží nebo s těstovinami, např. drůbeží maso, salámy, vejčička, sardinky nebo hovězí maso v konzervě). Podle ní každý týden přijíždí nákladní auto z Teresina (hlavní město státu, asi 30 km na sever), kde prodávají zbytky zeleniny z trhu, ona si ale nemůže dovolit ani to. A paní Amélia z Pasmadinho v údolí řeky Jequitinhonha uvedla o pěstování zeleniny: „*Je to nemožné. Vodu máme jen dvě hodiny denně. To nemůžeš zalévat zahradu. Mít zahrádku není možné, protože ta potřebuje hodně vody. A teď máme jen pitnou vodu. Nemůžeš zalévat pitnou vodou, to nemůžeme zaplatit.*“¹²

Některé ženy popsaly, že mohly díky PBF do stravy své rodiny přidat nové produkty. Mnoho z nich uvedlo sušenky a jogurty, které kupují zejména pro děti, ale také maso (hlavně kuřecí). Paní Claudineide z Povoado da Cruz (Alagoas *sertão*) byla velmi pyšná, že si mohla dovolit koupit celé balení těstovin (ve velmi chudých oblastech majitel obchodu otevře půlkilové nebo kilové balení těstovin nebo rýže a prodává obsah po menších dávkách, protože zákazníci si nemohou dovolit koupit celé balení). Je proto možné vyvodit, že peníze z PBF umožnily ženám zlepšit výživu rodiny. Nicméně ne vždy využily této příležitosti, protože buď peníze nestačily k nákupu hodnotných potravin jako zeleniny, ovoce nebo červeného masa, nebo protože neměly dostatek znalostí o výživě apod.

S ohledem na kvalitu bydlení se peníze z PBF ukázaly být nedostatečné. Ačkoli existují jiné federální programy zaměřené na pomoc nejnižším třídám k zajištění dostupného ubytování (například program nazývaný *Minha Casa Minha Vida*, což v překladu znamená Můj dům, můj život), *Bolsa Família* sama o sobě je příliš nízká. Žádná z dotazovaných žen nevyužívala příspěvek PBF ke zlepšení bydlení.

Zdravotní péče je v Brazílii bezplatná, ale existují nesmírné rozdíly v přístupu podle místních podmínek, jak jsme uvedli výše. Teoreticky rodiny nemusejí utrácet peníze z PBF za platbu za lékařský předpis, ale některé ženy uváděly, že používají část peněz z příspěvku PBF k tomuto účelu (někdy téměř všechny peníze).

Obzvláště tragický byl případ paní Nilzy z Itinga (údolí řeky Jequitinhonha). Léčila se se srdcem a měla cukrovku, a musela tudíž užívat denně léky. Protože byla negramotná, nemohla si přečíst příbalové informace k lékům. Někdy si spletla různé léky (se zřejmým zdravotním rizikem). To je dramatická ukázka toho, jak negramotnost může poškodit něčí život.

Ale nejilustrativnějším příkladem je pravděpodobně paní Quitéria z Araçuaí (údolí řeky Jequitinhonha), které bylo 44 let, když jsme s ní vedli rozhovor. Byla vdova a žila se šesti dětmi a malou vnučkou. Přijala nás v jednom ze dvou pokojů svého domu, cihlové stavby bez omítky se střešou z vlnitého hliníku. Celá rodina spala v zadní místnosti, v přední místnosti byla jen pec, stůl a několik židlí, žádné okno. Jediný vzduch a světlo proudily dveřmi, spolu s oblaky prachu zvířeného neustálým větrem venku (většina dětí

v této oblasti má dýchací potíže jako astma nebo chronickou bronchitidu). Paní Quitéria měla neuvěřitelně smutný výraz, její pohled byl utopen v rozjímání nad něčím, co jsme nemohli uchopit (možná štěstí, nebo méně skličující minulost?). Seděla na židli v pozici nesnesitelně unaveného člověka naprosto bez energie. Stežovala si, že jí chtějí snížit příspěvek, protože jedno z jejích dětí nechodí do školy. Ukázala na něj a řekla nám, co se stalo: „*On má problém, od doby, kdy byl malý, problém s rukama, a když mu otečou ruce ... ruce mu natékají s ranami, nikdo nikdy nepřišel na to proč, doktoři na to nikdy nepřišli. Mysl si, že je to syfilis. Ptali se, jestli jsem ho měla, když jsem s ním byla těhotná, řekla jsem jim, že nevím. Jeho ruce otečou a jsou plné ran a nemůže ani držet tužku. Už jsem mluvila s ředitelkou [školy] a stalo se to, že na mě zírala a řekla, že musím donést papír od doktora. Donesla jsem jí ho, ... jak se to nazývá? Potvrzení, jo? Řekla, že jeho jméno vyškrtne z programu Bolsa Escola [paní Quitéria si pletla PBF s dřívějším programem, který poskytoval malé příspěvky dětem ve školním věku], teď už jsou jen dvě v Bolsa Escola. Když se mu to stane s rukama, s rukama a nohama, ou, je to plné ran, ze kterých začne téct vodička, a když to uschne, smrdí to opravdu hrozně, a děti se mu potom ve škole smějí.*“ Proto chlapec přestal chodit do školy, aby se mu děti nesmály.

Někdy použije peníze z příspěvku, aby pro syna koupila léky: injekce stojí 70 realů. „*Přestala jsem jíst, já, protože si nemůžu dovolit to zaplatit. Doktor řekl, že aby se to zastavilo [nemoc], musíme zaplatit injekci, přijet do Belo Horizonte [hlavní město státu] a dát mu injekci tam.*“

Voda a elektřina jim byly odpojeny téměř před rokem, protože nemohla zaplatit účty, takže mají vodu a elektřinu od sousedů, kteří jim pomáhají se základním přežitím. Nemá žádnou trvalou práci, protože nemůže nechat děti doma samotné (ve městě není dost jeslí a školek, rozhodně ne v její čtvrti). Přežívá pomocí pochybných prací pro rodiny v sousedství: sbírá dřevo na oheň nebo nosí na hlavě vědra s vodou od studny.

Příběh paní Quitériy ukazuje, jak jsou různé druhy strádání propojeny. Nedostatek veřejné zdravotní péče dělá z každé nemoci biblický mor s hroznými důsledky pro život jedince i celé rodiny. V tomto případě pocit hanby za nemoc a ponižování od spolužáků a dospělých vypudily chlapce ze školy, a vedly tudíž ke ztrátě jeho části příspěvku PBF. Matka by mohla jít k soudu dožadovat se po zdravotním systému zaplacení injekcí nebo zrušení odebrání příspěvku, ale protože je negramotná, neví, že to může udělat, a neví, koho by mohla požádat o pomoc (například Federální veřejnou advokacii [*Advocacia Pública Federal*], která by jí pomohla zdarma). A tento kaskádový efekt vede k dalšímu prohloubení strádání.

2. Nedostatek stabilní práce a velmi nepravidelný příjem. Ženy, se kterými jsme hovořili (stejně jako jejich manželé), byly buď dlouhodobě nezaměstnané, nebo měly příležitostnou a nepravidelnou práci. Většina žen nikdy nepracovala mimo svou domácnost (samozřejmě zde nemyslíme práci v do-

mácnosti spojenou s jejich rolí manželky a matky, máme na mysli placenou práci pro jedince mimo rodinu), protože se vdaly a měly děti jako velmi mladé. Někdy ony a jejich manželé dostali práci, kterou nazývali *bicos* nebo *beliscões*, tj. nezvyklé a příležitostné práce, typicky špatně placené a fyzicky namáhavé, např. práce osm hodin na poli jen za 10 realů (5 dolarů, 3 eura), jak uváděly ženy z Inhapi (Alagoas *sertão*). Někdy měli muži sezonní práce v jiných státech, například při sklizni cukrové třtiny. V těchto případech museli odejít z domova a opustit rodinu na několik měsíců každý rok (bývá to běžné v údolí řeky Jequitinhonha). Obecně řečeno tyto nepravdivé a neformální práce nezaručují dostatečný příjem pro uživení rodiny po celý rok a staví lidi do pozice nesmírné nejistoty do budoucna. Téměř všechny ženy, se kterými jsme vedli rozhovor, vyjádřily přání mít stabilní práci: oficiálně registrovanou se sociálním zabezpečením atd. Pokud se lidem podaří pracovat samostatně (tj. ti, kteří mají malé políčko a produkují pro svou potřebu), často čelí nepřekonatelným překážkám, např. nedostatku materiálních zdrojů, špatné výživě (a následné nepostačující fyzické síle) nebo nedostatku technických znalostí. Výsledky jejich úsilí jsou neúměrně malé v poměru k energii, kterou vynaloží na obdělávání půdy. Navíc je tu vždy riziko, že přírodní faktory (zejména sucho) zničí nebo poškodí jejich sklizeň.

Cesta oblastmi jako údolí řeky Jequitinhonha nebo Alagoas *sertão* nám neustále připomínala, že chudoba a nezaměstnanost nejsou nahodilé fenomény, ale že mají hluboké kořeny v geografii, v historii Brazílie a v politických rozhodnutích. Kdo by například otevřel továrnu uprostřed ničeho, stovky kilometrů od nejbližšího přístavu nebo letiště, se špatnými silnicemi, které trpí neustálou změnou teplot mezi horkými dny a chladnými nocemi (pokud jsou to pouze hliněné cesty, stávají se vlivem deště nesjízdnými)? A především, kdo by otvíral továrnu v oblasti, kde jsou obyvatelé většinou nevzdělaní a nekvalifikovaní, kteří budou mít pravděpodobně problémy přečíst bezpečnostní upozornění a návod na obsluhu strojů? V Delmiro Gouveia je technologicky náročná továrna na kvalitní látky, která zaměstnává asi 800 lidí (většinou z jiných regionů), ale tato výjimka pouze vyzdvihuje problémy s vytvářením pracovních míst v těchto oblastech pro nevzdělané lidi, které brazilský stát prostě přehlížel stovky let.

Chceme zdůraznit, že lidé, se kterými jsme mluvili, chtějí od života více než pouhé přežití. Chtějí pravidelný příjem, aby mohli zlepšit situaci svou a své rodiny. Často jsme slyšeli stížnost: „*Nemohla jsem chodit do školy, protože byla daleko od domova.*“ Nebo: „*Otec mě vzal ze školy, protože potřeboval, abych pracovala.*“ Kultura naší společnosti, která je založena na placené práci a na pracovní etice symbolizované neslavným aforismem svatého Pavla „ten, kdo nepracuje, ať nejí“, prostupuje hluboko do psychiky lidí, kteří se stydí za to, že nemají stabilní práci a že jsou závislí na sociálních programech (na „veřejné charitě“, jak někteří říkali, odrážející předsudky brazilské střední třídy). Na druhou stranu jsou

si ale vědomi, že na trhu práce nemají šanci kvůli nedostatečné kvalifikaci a vzdělání, a vypadají, že na svou situaci rezignovali, současně ale doufají, že jejich děti budou mít lepší možnosti díky formálnímu vzdělání. Chtěli bychom uvést dva pozitivní příklady. Ve městě Piripiri (Piauí) jsme potkali rodinu, kde byli rodiče zcela negramotní, ale jejich dcera studovala na státní univerzitě v Teresina díky lokálnímu programu, který děti z rodin, které jsou součástí PBF, připravuje na vstupní zkoušky. Na periférii São Luí (Maranhão) jsme se setkali s babičkou, která využívala příspěvek k zaplacení každodenní cesty autobusem do města a z centra města svému synovci, který měl nápadné umělecké nadání a mohl navštěvovat uměleckou školu, kterou úspěšně absolvoval.

Jedním z nejrozšířenějších předsudků o příjemcích PBF je, že přestanou pracovat a žijí na dávkách. Jak jsme se již zmínili, je to nesmyslné obvinění. Paní Palmira z Araçuaí (údolí řeky Jequitinhonha) na toto téma uvedla, že bez PBF by ona a její děti umřely hladu, „*protože co tady vyděláme, nestačí. Pracuju tři dny v týdnu a vydělávám 25 realů (12 dolarů). Tři celý dny, aby člověk vydělal dvacet pět realů.*“ Zeptaly jsme se, co je to za práci, a ona odpověděla: „*Pracuju jako služka, dělám všechno.*“ „*A máte jen dvacet pět realů?*“, zeptali jsme se. „*Za tři dny. Paní mi platí. Tři dny bez námitek. Peru, vařím, celé tři dny, žehlím a uklízím dům. Můžete si spočítat, kolik denně vydělám.*“ „*Není to ani devět realů denně,*“ odpověděli jsme. „*Řekla, že toto může zaplatit, a já jsem řekla, že souhlasím. Takže je to dvacet pět realů. Řekla jsem, že to беру, protože to je lepší než nic. Nerada lenoším, to v žádném případě.*“¹³ *Kluk vstává brzo ráno, chce chleba, jak to mám udělat? Nemůžu ho koupit. Jeho otec nepomáhá. Odešel, otec těchto tří kluků. Tak co mám dělat? Musím pracovat, abych vydělala dvacet pět realů, nebo dokonce deset realů, a když by někdo řekl, dám ti devět realů, když mi dnes vypereš prádlo, půjdu do toho.*“

Paní Joana z Maragogi (pobřeží Alagoas), štíhlá černoška po padesátce (vypadala ale spíše hodně po šedesátce) s dlouhými kudrnatými vlasy spletenými do tlustého copu, šlachy na jejím krku byly tlusté jako provazy, velké oči plné života a energie, nám vyprávěla o jiné těžké práci. Je babičkou a dostává příspěvek, protože její vnoučata bydlí s ní. Důrazně tvrdí: „*Celé moje jmění jsou měkkýši za přílivu,*“ protože si vydělává na živobytí sbíráním mlžů – práci, kterou většina lidí z nějakého důvodu ve městě považuje za ponižující a ostudnou. „*Když se vrátím, jsem celá rozlámaná. Už to déle nemůžu vydržet. Musíš být celou dobu na kolenou, dokud není koš plný [mlžů], velký koš, na zádech, když přijdu, toto tady* [ukazuje na svá záda], *moje záda už to nemůžou vydržet. Dnes jsem je musela posbírat, namočit, vrátila jsem se a třásla jsem se zimou, moje záda už to nemůžou vydržet.*“ Prodává mlže za 10 realů za kilogram (5 dolarů), za směšně malou cenu. Mezi jejími kupci jsou luxusní hotely, které nabízejí mlže v restauracích za astronomicky vysoké ceny.

Je možné tvrdit, že příspěvek osvobozuje tyto lidi alespoň z části od tyranie otročké práce, kterou na ně klade stejná střední třída, jež je obviňuje z lenosti, když nechtě-

jí pracovat za hladovou mzdu. Na druhou stranu si ale tolik zvnitřnili ideologii práce naší společnosti, že se stydí za to, že jsou nezaměstnaní, i přesto, že žádná práce není k dispozici. V tomto smyslu pro ně PBF nemůže nic udělat, aby je zbavila stigmatu, pokud nebudou schopni změnit svou perspektivu a dívat se na příspěvek jako na právo, na které mají nárok jako občané (brazilská společnost jako celek by ve skutečnosti měla přijmout tento pohled).

3. *Dětská práce a nedokončení školy.* Chudí se začínají podílet na ekonomickém životě rodiny velmi brzy. Děti začínají pracovat velmi záhy jak doma (starají se o mladší sourozence, pomáhají matce s domácími pracemi, sbírají dřevo na podpal, starají se o domácí zvířata na dvorku atd.), tak mimo domov. To ale často znamená, že odejdou ze školy, čímž udržují tradiční nedostatek vzdělání a činí téměř nemožným překonat chudobu. Paní Luisa z Inhapi (Alagoas *sertão*) uvedla, že do školy chvíli chodila, ale „*hned jsem odešla, protože pocházím z venkova*“, jako kdyby její venkovský původ nenapravitelně určoval její osud. Nikdy se nenaučila číst a psát. Ve stejném duchu nám paní Palmira z Araçuaí (údolí řeky Jequitinhonha) řekla, že chodila do školy tři roky, „*potom mě otec vzal ze školy, abych pracovala na poli*“. Z tohoto důvodu je velmi důležité, že PBF, která je podmíněnou dávkou, vyžaduje, aby děti chodily pravidelně do školy. Nicméně hlavním problémem je velmi špatná úroveň veřejných škol v Brazílii – a to je důsledek politických rozhodnutí lokálních politiků (jak na městské, tak na státní úrovni), protože jsou podle ústavy zodpovědní za primární a sekundární školství.¹⁴ Federální vláda má ale tendenci vnímat vzdělání pouze jako formu přípravy na povolání a odborné vzdělání, nikoli jako způsob rozšíření osobního horizontu a znalostí. Nedostatek kontaktů s realitou mimo svou rodinu a nejbližší sousedy, kde je život poznamenán bídou a naléhavými potřebami, představuje pro děti z chudých rodin bariéru pro to, aby si představily, že je možný jiný život, a aby si připustily, že budou jednoho dne schopny toto prostředí opustit nebo ho změnit. Jediným kontaktem s jiným světem je někdy televize a všudypřítomné mýdlové opery, které popisují realitu, jež vypadá, že je z jiné planety, ale konfrontuje je s jinými životními styly a modely chování. V tomto smyslu by mohla jejich všudypřítomnost v domácnostech, které jsme navštívili, mít pozitivní vliv na rozšíření horizontu jejich diváků. V každém případě PBF má pozitivní vliv na to, že rodiny nechávají děti ve škole, což vytváří alespoň nějaký potenciál pro jejich budoucnost.

4. *Vysoká porodnost.* Tradičně se předpokládá, že chudé rodiny mají sklon mít hodně dětí, protože děti představují budoucí zdroj příjmu a pomoc rodičům ve stáří. Současně ale hodně dětí zvyšuje ekonomické požadavky rodiny, zejména když jsou ještě malé a nemohou pracovat nebo když pracovní trh nenabízí dost pracovních příležitostí. Vytváří to začarovaný kruh, jak uvádí Dieterlen (Dieterlen 2003). Náš výzkum ale ukázal, že vysoká porodnost v oblastech, kde jsme

byli, není ani tak výsledkem této instrumentální motivace, ale spíše nedostatku informací o kontrole počtů. Těhotenství často není plánováno kvůli špatným informacím, rodinné situaci a někdy náboženskému přesvědčení. Extrémně patriarchální společnost ženy zbavuje jakékoli kontroly nad vlastním tělem. Některé ženy mluvily o svých častých těhotenstvích a velkém počtu dětí jako o „božím daru“ (například paní Luisa z Inhapi, která měla osm dětí). Na druhou stranu jsme se setkaly s ženami, které buď podstoupily sterilizaci, nebo vyjádřily přání to udělat. Paní Claudineide z Povoado da Cruz (Alagoas *sertão*) nám řekla, že nemůže brát antikoncepci a je alergická na gumu (tudíž na kondomy). Naposledy, když rodila (císařským řezem), požádala doktorku, aby jí odstranila vaječníky. Usmála se (poprvé během několika rozhovorů, které jsme s ní vedli) a řekla: „*Doktorka mi ukázala moje vyjmuté vaječníky. Teď už neriskuju, že budu znovu těhotná. Řekla jsem doktorce: proboha pomozte mi, nemůžu mít už další děti.*“

Otázka kontroly počtů je dvojznačná a nemá jasné řešení. Ve většině případů ženy ale nemají možnost svobodně se rozhodnout, jestli chtějí otěhotnět, nebo ne. Spíše jsou obětmi svých manželů a rodiny, stejně jako kněží v jejich kostele. Nedostatek svobody vede k nemožnosti uplatnit takový základní projev fungování, jakým je schopnost plánovat svůj vlastní život a být pánem nad svým vlastním tělem.

5. *Úrazy.* Chudí jsou náchylnější k úrazům kvůli nebezpečnému bydlení a příslušenství (např. nebezpečné elektrické vedení), kvůli špatné kvalitě stavebních materiálů (domy jsou obvykle stavěny z vepřovic, kovových plátů, dřevěných prken, méně často z cihel), kvůli nebezpečnému umístění jejich domů (např. blízko břehu řeky nebo přímo vedle silnice). Navíc silnice a cesty v oblastech, kde jsme dělali výzkum, nejsou dostatečně udržovány, takže mnoho domů je rychle při špatném počasí nedostupných. Otec paní Luany z Peroba (pobřeží Alagoas) měl úraz, když pracoval jako střihač cukrové třtiny: „*Sedl si na nákladák střihačů třtiny a ten se převrátil a on seděl nahoře. Takže byl zraněný.*“ Zlomil si paži a ruku a v důsledku toho už nemohl pracovat. Tato větší náchylnost k úrazům představuje ztrátu svobody a autonomie a v důsledku toho také mnoha důležitých projevů fungování. V tomto případě nemůže PBF udělat mnoho, protože příspěvky jsou příliš nízké, aby umožnily jejich příjemcům zlepšit jejich bydlení, jak jsme již připomněli, nebo si koupit odpovídající dopravní prostředek, ačkoli některé noviny uváděly, že příjemci údajně použili příspěvek, aby si koupili motorky na splátky (to by znamenalo zlepšení jejich mobility a bezpečnosti na silnici – do té míry, do jaké můžeme považovat jízdu na motorce na nedlážděných a zničených silnicích za bezpečnější než jízdu na kole nebo pěší chůzi na kraji silnice za tmy).

6. *Nedostatek důvěryhodnosti.* Chudí lidé nedostanou půjčku, protože nemají nic, co by mohli dát jako záruku, a nemohou snadno najít ručitele. Většina brazilských chudých nemá

přístup k bankovním službám, a tudíž k mnoha dalším službám. Nejde ale pouze o finanční půjčku, spíše o osobní spolehlivost a důvěryhodnost. Paní Ines z Demerval Lobão (Piauí) tvrdila, že jí majitel obchodu začal prodávat na dluh, když začala dostávat PBF. *„Tito lidi mi věřili, karta [Bolsa Família] mi dala důvěryhodnost. Moje karta byla jedinou věcí za celý můj život, která mi dala důvěryhodnost. Předtím jsem neměla nic. Není to ale dost, protože bych chtěla mít lepší život. Všechno, co v životě chceš, dostaneš s penězi, zaplatíš za to. Příspěvek neumlčuje ty, kteří jsou v nouzi. Být v nouzi znamená jenom, že nemáš jídlo, ne pane. Je to, když chceš jíst něco lepšího a nemáš to, nemůžeš. Je to, když chceš mít lepší oblečení, když chceš jít na zmrzlinu se synem a nemůžeš, když vidíš v obchodě hračku a nemůžeš ji svému dítěti koupit.“* Tady se zhroutila a rozbrečela.

Obecně řečeno, ženy, se kterými jsme mluvili, nikdy nezazily to, že by dostávaly pravidelný peněžní příjem, a důvěryhodnost, kterou v očích majitelů obchodů ve svém městě získaly poté, co dostaly PBF, pro ně byla novinkou. Cítily to jako nabytí vážnosti a v důsledku toho sebeúcty, protože to, že byly objektem nedůvěry, v nich vyvolávalo velmi negativní pocity studu a ponížení, což vedlo k osobnímu strádání. Nárůst důvěryhodnosti je jedním z nejsilnějších vlivů PBF na subjektivní zkušenost, a jak se zdá, v tomto kontextu potvrzuje Simmelovu myšlenku, že peníze jsou zdrojem svobody. V tomto případě komodita reprezentovaná pravidelným peněžním příjmem je ihned převedena do souboru schopností (spolehlivost, důvěryhodnost, finanční půjčky), které umožňují důležité projevy fungování (nahlížení na sebe samé jako na důvěryhodné osoby, získání půjčky od majitele obchodu, vytvoření sebeúcty, plánování vlastní budoucnosti v oblasti spotřeby a výdajů).

7. Neviditelnost a umlčení. V městských oblastech jsou chudí často zneviditelnováni a vypovězeni z městského prostoru. Obvykle bydlí v chudinských čtvrtích na předměstích nebo v segregovaných lokalitách, daleko od uhlazených čtvrtí středních tříd (Rio de Janeiro je v tomto smyslu výjimkou), kde je velmi špatná infrastruktura (žádné chodníky, hřiště, špatné pouliční osvětlení, žádná kanalizace atd.). Využívají veřejnou dopravu, pokud si ji vůbec můžou dovolit, zatímco vyšší třída jezdí spíše autem. V důsledku všech těchto věcí zůstává jejich přítomnost nepovšimnuta v každodenním životě střední a vyšší třídy. Na venkově žijí chudí v odloučených domech nebo ve vesnicích, které jsou běžně velmi daleko od hlavních nebo i vedlejších silnic. Velká vzdálenost od městské radnice a dalších úřadů často vede k tomu, že mají špatný přístup k základním službám, jako je zdravotní péče, registr občanů, banky, školy atd. Někdy nemají ani elektřinu, což zvyšuje jejich izolaci a negativně ovlivňuje jejich kvalitu života, zdraví, a dokonce jejich subjektivitu. Paní Bernardete z Sítio Novo (Rio Grande do Norte) nám řekla, že, když byla dítě, neměli doma elektřinu, a že když byly postaveny první pouliční lampy na náměstí před kostelem v malé vesnici několik kilometrů od

jejich domu, každý den chodila ven a hleděla na vzdálená a slabá světla, což si vybavovala jako „nejkrásnější pohled, který kdy viděla“.

Jak jsme se již zmínili, hlas chudých zůstává často nevyšlý a jejich strádání není bráno v potaz. Během našeho výzkumu jsme dostali mnoho stížností na problémy s komunikací s místními úředníky PBF. Často jsme slyšeli, že místní úřady posílají dopisy napsané těžkopádným, nerosozumitelným, byrokratickým jazykem negramotným lidem, kteří je nemohou přečíst a porozumět jim. V mnoha případech to vede k dramatickým důsledkům, kdy rodiny ztratí nárok na příspěvek, protože promeškaly termín nebo nedodaly nějaké dokumenty. To samozřejmě ukazuje, že negramotnost znamená ve skutečnosti ztrátu hlavního lidského projevu fungování, konkrétně komunikace, ale újma je ještě zhoršována přístupem úřadů, který představuje neúctu k chudým a jejich ponížení (Margalit 1996; Nussbaum 2004; 2011). Němost chudých jde ruku v ruce s hluchostí politiků a úředníků. Zvýšení gramotnosti a školního vzdělání se stalo jednou z priorit a PBF účinně zlepšuje školní docházku dětí (podle současných dat více než 95 % dětí splní školní požadavky).¹⁵

Co je horší, ženy nám řekly, že sotva komunikují mezi sebou (připomeňme, že mluvíme o lidech, kteří žijí na venkově, často v odloučených domech), dokonce ani když čekají ve frontě, aby požádaly nebo si vyzvedly svůj příspěvek na lokální pobočce *Caixa Federal* nebo *Banco do Brasil*. Velmi by pomohlo, kdyby místní úřady pořádaly setkání, kde by mohli příjemci probrat své problémy spolu navzájem a s úředníky. Jednou jsme se zúčastnili setkání s příjemci PBF v Itinga (údolí řeky Jequitinhonha). Nebylo to běžné setkání, spíše se jednalo o neformální setkání organizované místní sociální pracovníci u příležitosti našeho příjezdu. Zajímavé bylo, že zpočátku většina žen jen vyjadřovala své stížnosti a mluvila o svých individuálních problémech. Nicméně jak diskuse pokračovala, začaly probírat obecnější otázky, například politickou situaci v Itinga nebo v celé zemi. Nakonec začaly řešit otázky práv a občanství, i když nepoužívaly tyto termíny. Naše přítomnost sloužila jako katalyzátor, který vyvolal debatu v důsledku našich otázek a s naším zprostředkováním mezi různými postoji, což jim pomohlo vidět dříve nerozpoznané podobnosti. Nakonec se nám zdálo, že na setkání přišly jako izolovaní jedinci, avšak odcházely jako skupina – možná ne plně zorganizovaná, ale alespoň na cestě k určité jednotě záměrů a cílů.

8. Nerovnosti uvnitř rodiny. Ve velmi chudých rodinách jsou nerovnosti mezi muži a ženami, dospělými a dětmi, mladými a starými často posíleny. V chudých a ekonomicky podrozvinutých regionech Brazílie mají ženy dosud velmi málo možností emancipovat se od manželského útlaku, většinou proto, že jsou podřízeny pevné síti kontroly dalších členů rodiny – ne pouze mužských členů (v první řadě otec, manžel, ale také bratři, strýcové, bratranci, švagrové a tcháni), ale také žen (zejména tchyně).¹⁶

Téměř všechny ženy se zmínily o pozitivním přínosu skutečnosti, že na kartě PBF je jejich jméno. Klasickým argumentem, který používaly, byl předpoklad, že ženy umějí lépe organizovat výdaje domácnosti, zatímco muži nejsou schopni adekvátně peníze využít. Často obviňovaly muže, že peníze utrácí za alkohol. Podle paní Graciely z Inhapí, kdyby její muž dostával peníze, „vzal by je a šel pít *cachaçu* [brazilský rum]“. Paní Neusa z Maragogi (Alagoas) tvrdila, že kdyby muži dostávali příspěvky, „bylo by to katastrofální! Jsou prohnání. Ale my jsme více nezávislé, když je karta na naše jméno.“ Na druhou stranu se ale často ukázalo, že tato obvinění vycházejí spíše z pomluv než z reálné zkušenosti. Je to další příklad toho, jak si chudí často zvnitřňují některé běžné předsudky, které jsou proti nim rozšířeny mezi střední třídou a elitami.

Docela často jsme zaznamenali „morálku útrat“, pokud použijeme výraz Viviane Zelizer (Zelizer 1989). Chudé ženy utrácely peníze podle relativně přísné hierarchie priorit, přičemž nejvýše stálo základní přežití rodiny, následováno potřebami dětí (výživa, zdraví, škola) a dalších členů rodiny podle věku (nejmladší měli přednost). Když ženy přiznaly, že utratily pár realů za šampon nebo krém, často projevovaly nepřiměřený a většinou neospravedlněný pocit hanby, protože to udělaly pouze tehdy, když byly zabezpečeny základní potřeby rodiny. Je to další příklad toho, jak si chudí zvnitřňují některé předsudky, které jsou proti nim rozšířeny mezi střední třídou a elitami, konkrétně že nevědí, jak peníze utratit, a rozházejí je na nepotřebné nákupy. Současně to také ukazuje, že chudé ženy mají tendenci bezvýhradně přijmout roli, která je jim jejich sociálním prostředím připsána.

Některé ženy uvedly, že příspěvek poskytl jiným ženám prostředky, aby odešly z problematického manželství, ve skutečnosti jsme ale potkaly pouze jednu ženu, která odešla od svého manžela, paní Madalenu z Inhapí (Alagoas). Další rok už s ním zase bydlela, i když nepřestal pít a pravděpodobně ji zneužíval. Pro tyto ženy je stále z mnoha důvodů obtížné osvobodit se z manželského útlaaku. Za prvé, příspěvky nejsou dost vysoké na to, aby mohly žít samy s dětmi bez ekonomické pomoci partnera nebo rodičů (kteří je často tlačí k tomu, aby zůstaly s manželem). Za druhé, jsou vystaveny silnému společenskému tlaku, jak ze strany své rodiny, tak ze strany okolí (zejména církve), aby vydržely manželské trápení. Za třetí, jsou socializovány nejen k tomu, aby se podřídily mužům, ale také aby chtěly toto podřízení a služebnost, jak napsal John Stuart Mill už v roce 1869 v esejí *Podřízení žen* (Mill 2007). PBF je tedy může podpořit v tom, aby ukončily neuspokojivé vztahy, ale ne proto, že by jim poskytla plnou ekonomickou nezávislost na jejich manželech, ale proto, že jim poskytuje pocit větší autonomie a kontroly nad svým životem.

Obecně řečeno, PBF přispívá k posílení postavení příjemkyň příspěvků, protože jim poskytuje určitou úroveň nezávislosti (v simmelovském smyslu) a posiluje jejich vliv v rodině. Zároveň mnoho mladých dívek, které by za „nor-

málních“ okolností odešly ze školy velmi brzy a které nyní chodí do školy kvůli tomu, že je to podmínkou PBF, uvádělo, že nechtějí mít stejný osud jako jejich matky nebo starší sestry, které byly víceméně odsouzeny k manželství a mateřství jako velmi mladé, někdy v deseti či jedenácti letech.¹⁷ Podmínka školní docházky těmto dívkám poskytuje informace o jiném životním stylu a ukazuje jim potenciál emancipace od tradičních rolí, které jsou na ně kladeny jejich společenským prostředím.

Na druhou stranu se ale situace manželů a otců nejen nezmění, dokud nebude nalezeno řešení nezaměstnanosti, může se ale i zhoršit, protože příspěvky jdou ženám a ohrožují mužskou roli (domnělého) živitele a hlavy rodiny. Muži se mohou cítit, a často se cítí, jako by se stali nepotřebnými. Tento aspekt ponížení a ztráty sebeocení mezi muži by měl být předmětem dalších výzkumů a specifických politik.

9. Pocit hanby. Chudoba vyvolává pocity hanby a nízké sebeocení (srov. Nussbaum 2004). Chudí lidé jsou často považováni a sami se považují za zodpovědné za svou situaci, i když objektivně nemohou nic udělat, aby překonali nedostatek vzdělání a dlouhodobou nezaměstnanost, které plynou z vnějších okolností, jež nemohou ovlivnit. V oblastech, kde jsme dělali výzkum, nebyla chudoba důsledkem souboru dočasných ekonomických problémů, ale strukturálních problémů (a to ukazuje, že podmíněné dávky – například PBF – nemohou tento problém vyřešit, pokud nejsou koordinovány s dalšími veřejnými programy a politikami, které směřují ke strukturální změně, jako některé ze současných federálních a lokálních projektů).¹⁸ Když jsme s ženami dělali rozhovory, často jsme cítili, jak silný je jejich pocit studu. Někdy byl vyjádřen přímo, když se očividně styděly za své chudinské domy a stále se omlouvaly za to, že nemají pořádné židle a stůl. Někdy vyvstával na povrch v nervózních gestech rukou, v rozpačitých výrazech, v otřesení těla, když přišla řeč na určité téma.

Pokud budou chudí považovat PBF za vládní laskavost, tj. formu charity, nepřestanou se stydět za svou chudobu. Některé ženy prohlásily, že vláda má povinnost pomoci chudým, ale jen několik z nich se domnívalo, že mají na tuto podporu právo (jak jsme se již zmínili dříve). Nicméně prostřednictvím PBF stát ukazuje a ukazuje, že tyto lidi považuje za občany a že je chce začlenit plnohodnotně do politické sféry. Silnějším ukazatelem by byla institucionalizace PBF, který je dnes pouze vládním programem a může být zrušen, když se změní politické síly.¹⁹ Negativní přístup veřejného mínění (který v Brazílii představuje jen malou minoritu, tzv. střední třídu – asi 10 % populace – a elity) a médií (vlastněných několika mocnými ekonomickými skupinami) představuje pravděpodobně hlavní překážku této institucionalizaci a ukazuje na nedostatek solidarity v brazilské společnosti. Střední třída a elity nepovažují chudou většinu, jak se zdá, za součást stejné politické sféry: nikdy neprojevovaly zájem o osud nejchudších spoluobčanů a pravidelně jsou proti jakýmkoli politikám, které mají chudým ulehčit

od strádání (dobrým příkladem tohoto přístupu je jejich podpora vojenského převratu v roce 1964). To je také důvod, proč mnoho žen, se kterými jsme dělali rozhovory, považovaly PBF za něco zcela neočekávaného, jako „dárek od Luly“, a dokonce jako „dárek od Boha“. Zvnitřnění stigma chudoby a především pohrdání příjemci PBF je nicméně zvláště silné mezi chudými ve městech, jak doložily některé výzkumy, které ukázaly, že ve *favelas* se rodiny, které dostávají příspěvek PBF, setkávají s nepřátelskými postoji a opovržením ze strany svých sousedů (Marins 2013). Situace je odlišná na venkově, kde přežití téměř každé rodiny závisí na PBF nebo na důchodu některých starších členů rodiny.

10. Kultura rezignace. Při rozhovorech jsme se často setkali s tím, co je tradičně nazýváno kulturou rezignace. Projevovala se nejen ve slovech, která ženy používaly (někdy příslovce, vsuvky, přídavná jména, která postačují k vyjádření odevzdanosti), ale také v gestech, unavenosti obličeje a těla, v zamlženém pohledu, ve svěšení ramen. Ženy vypadaly, že přijaly svoji situaci jako nevyhnutelnou, nebo dokonce jako přirozený osud, ze kterého není úniku (i když stále doufají, že jejich děti mohou mít jiný osud). Rezignace souvisí s tendencí zásadně snižovat svá očekávání. Tento fenomén je dobře známý v literatuře o chudobě jako „adaptivní preference“ (Sen 1985: 191; Burstin a kol. 2010; Khader 2001). Jedinci, kteří jsou stěží schopni zajistit naplnění svých nejzákladnějších potřeb, si pravděpodobně nevytvorí přání a preference, které překračují naplnění těchto potřeb. Tito lidé jsou nejen připraveni o materiální prostředky, ale také o naději, možnost snění a přání jiného života. Ekonomická deprivace je opět doprovázena psychologickým strádáním. Nicméně PBF uvolňuje tuto svěřací kazajku rezignace, která je obmotává jako kokon. Vědí, že se mohou na příspěvek spolehnout každý měsíc, přinejmenším dokud nenastanou nějaké politické změny, a jejich děti nemusejí odejít ze školy, aby pracovaly a pomáhaly rodině. Navíc si zvykají, že jsou objektem sociálních politik a že je stát bere v potaz. Jsou si vědomy toho, že poprvé v dějinách Brazílie vystupují na politickou a společenskou scénu jako vedoucí aktéři, nikoli jen jako přivěsek.

11. Občanské vyloučení. Chudí jsou občansky vyloučeni jak ve formálním, tak v materiálním smyslu. Materiální stránka vyloučení odkazuje na nezaměstnanost a na to, že nemají pravidelný příjem, tudíž nedostatek kolektivních vazeb, které překračují rodinu a sousedství. Formální vyloučení odkazuje na skutečnost, že mnoho z nich ani nemá občanský průkaz (a to jim znemožňuje, aby se zaregistrovali do PBF). Být evidován v registru občanů je formální podmínkou přístupu k základním službám. Některé kroky byly podniknuty k řešení této situace jak na straně místních, tak federálních orgánů, stále máme před sebou ale dlouhou cestu.

Totéž může být řečeno o politické participaci. Jak se ukázalo při setkání v Itinga, o kterém jsme se již zmínili,

účastníci a účastnice PBF mohou mít potřebu vyjádřit svůj názor a požadavky na zlepšení, PBF sám o sobě jim ale nemůže pomoci získat hlas, pokud jeho organizace a realizace nebude demokratická (například následovat příklad participativního rozpočtu, který je v Brazílii dobře známý).

Závěr

Jak jsme již uvedli, chudí se nyní v Brazílii ocitli v centru politické scény a veřejného mínění. Největší výzvou bude jejich přeměna z pouhých objektů politik v politické subjekty. První krok byl učiněn snahami o jejich pevnější začlenění do politické komunity a jejich osvobozením od naléhavých potřeb. Nejdůležitějším dopadem PBF ovšem nebyl původní cíl programu, který směřoval k boji s extrémní chudobou, nikoli na proměnu osobnosti příjemců. PBF vytvořil příležitosti pro individuální svobodu a růst sebeoceny, i když je to stále v počátcích a i když neexistuje žádný mechanismus, který automaticky vede od pobírání pravidelného příjmu k rozvinutí autonomie. V našem výzkumu jsme se snažili ukázat, jak mohou vypadat zárodky tohoto procesu. Nemůžeme ještě předvídat, jak bude tento proces pokračovat, i když doufáme, že jsme poukázali na to, co Adorno (Adorno 2008: 43) nazývá společenskými tendencemi předurčenými k pokračování a snad k proměně brazilské společnosti.

Literatura

- Ackerly, B. A. 2000. *Political Theory and Feminist Social Criticism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Adorno, T. W. 2008. *Philosophische Elemente einer Theorie der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Anand, P., Santos, C., Smith, R. 2009. „The Measurement of Capabilities.“ Pp. 283–310 in Kaushik, B., Kanbur, R. (eds.). *Arguments for a Better World. Essays in Honor of Amartya Sen. Vol. I: Ethics, Welfare, and Measurement*. Oxford: Oxford University Press.
- Arendtová, H. 1996 (orig. 1951). *Původ totalitarismu*. Praha: Oikymenh.
- Bourdieu, P. 1993. *La misère du monde*. Paris: Seuil.
- Brown, L. (ed.). 1993. *The Link Between Nutrition and Cognitive Development in Children*. Medford (MA): Center on Hunger, Poverty and Nutrition Policy, School of Nutrition, Tufts University.
- Burstin, V. a kol. 2010. *Preferencias adaptativas. Entre deseos, frustración y logros*. Montevideo: Fin de Siglo.
- Comim, F., Qizibash, M., Alkire, S. (eds.). 2008. *The Capability Approach. Concepts, Measures and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dieterlen, P. 2003. *La pobreza: un estudio filosófico*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Deneulin, S., Shahani, L. (eds.). 2009. *An Introduction to the Human Development and Capability Approach. Freedom and Agency*. London: Earthscan.
- Deneulin, S., Nebel, M., Sagovsky, N. (eds.). 2006. *Transforming Unjust Structures. The Capability Approach*. Dordrecht: Springer.

- Khader, S. J. 2001. *Adaptive Preferences and Women's Empowerment*. Oxford: Oxford University Press.
- Lamnek, S. 1989. *Qualitative Sozialforschung. Band 2: Methoden und Techniken*. München: Deutsche Verlags Union.
- Margalit, A. 1996. *The Decent Society*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Marins, M. T. A. 2013. *A construção de fronteiras simbólicas entre os „pobres“: o caso do programa Bolsa Família*. PhD Thesis. Rio de Janeiro: UFRJ.
- Mill, J. S. 2007. *On Liberty and The Subjection of Women*. London: Penguin. (Česky: Mills, J. S. 1998. „Podrobení žen.“ (úryvek) Pp. 30–37 in Oates-Indruchová, L. *Dívčí válka s ideologií*. Praha: SLON).
- Nussbaum, M. C. 2004. *Hiding from Humanity. Disgust, Shame, and the Law*. Princeton: Princeton University Press.
- Nussbaum, M. C. 2011. *Creating Capabilities. The Human Development Approach*. Cambridge (MA): Belknap.
- Nussbaum, M. C., Glover, J. (eds.). 1995. *Women, Culture, and Development. A Study on Human Capabilities*. Oxford: Clarendon Press.
- Rego, W. L., Pinzani, A. 2013. *Vozes do Bolsa Família. Dinheiro, autonomia, cidadania*. São Paulo: UNESP.
- Sen, A. 1985. „Well-being, Agency, and Freedom. The Dewey Lectures 1984.“ *Journal of Philosophy*, Vol. 82, No. 4: 169–221.
- Sen, A. 1987. *Commodities and Capabilities*. New Delhi: Oxford University Press.
- Sen, A. 1992. *Inequality Reexamined*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Simmel, G. 1965. „The Poor.“ *Social Problems*, Vol. 13, No. 2: 118–140.
- Simmel, G. 2011 (orig. 1900). *Filosofie peněz*. Praha: Academia.
- Smith, A. 2001 (orig. 1776). *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha: Liberální institut.
- Strobl, R., Böttger, A. (eds.). 1996. *Wahre Geschichten? Zur Theorie und Praxis qualitativer Interviews*. Baden-Baden: Nomos.
- Witzel, A. 2000. „Das problemzentrierte Interview.“ [online]. *Forum Qualitative Sozialforschung*, Vol. 1, No. 1. [cit. 24. 1. 2014]. Dostupné z: <<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1132>>.
- Zelizer, V. 1989. „The Social Meaning of Money: ‚Special Monies‘.“ *American Journal of Sociology*, Vol. 95, No. 2: 342–377.

Poznámky

- 1** Podrobnější analýza tohoto výzkumu vyšla knižně pod názvem *Vozes do Bolsa Família. Dinheiro, autonomia, cidadania* (Rego, Pinzani 2013).
- 2** Možná bychom je měli spíše nazývat „stipendistkami“, protože Bolsa Família znamená doslova rodinný grant. Proč by neměli být příjemci sociálních dotací být nazýváni stipendisty analogicky ke stipendistům akademických a výzkumných grantů?

3 V tomto smyslu by bylo nesprávné obviňovat program z paternalismu, nebo – vyjádřeno portugalsky – z toho, že je program pouze *assistencialista* namísto *assistencial*: je zamýšlen jako pomoc v naléhavé situaci (extrémní chudoby), i když se tato situace může zdát být spíše stabilní a pravděpodobně dlouhodobá. V tomto kontextu nebudeme následovat kritiku, která tvrdí, že PBF vytváří nebezpečí, že pouze promění druh závislosti: od závislosti na soukromé charitě či pomoci lokálních elit (tzv. *coroneis*) k závislosti na státní pomoci (kterou někteří považují za formu veřejné „charity“). Rozbor tohoto problému by vedl k diskusi o povaze sociální politiky obecně, což přesahuje rámec tohoto článku.

4 Viz www.ipea.gov.br/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=20244&Itemid=75 (navštíveno 15. 5. 2014).

5 Směnný kurz brazilského realu k americkému dolaru uvádíme 1 : 2, i když v lednu 2014 měl americký dolar hodnotu 2,32 brazilských realů.

6 Nárok na příspěvek zanikne samozřejmě také, pokud příjem rodiny přesáhne výše uvedené limity. Za deset let trvání programu jej z tohoto důvodu opustilo okolo 1 700 000 rodin (viz http://www.istoe.com.br/reportagens/333863_EU+SAI+DO+BOLSA+FAMILIA+).

7 K obtížím spojeným s kvalitativním výzkumem viz (Lamnek 1989; Strobl, Böttger 1996; Witzel 2000).

8 *Sertão* je polopouštní oblast, která zahrnuje části několika severovýchodních států západně od atlantického pobřeží. Jsou pro ni charakteristické velmi nízké srážky a je často zasažena suchem biblických rozměrů, zobrazeným mnoha brazilskými spisovateli (např. Graciliano Ramos v jeho známém románu *Barren Lives*).

9 Odkazujeme zde na dobře známou práci *Bohatství národů*: „Že se můžeme naobědvat, to není z dobré vůle řezníka, sládky nebo pekaře, nýbrž proto, že dbají svých vlastních zájmů.“ (Smith 2001: 16)

10 Simmelova pozice byla samozřejmě komplexnější, než zde představujeme, ale v tomto kontextu postačí zdůraznit vliv peněz na jedince, aniž bychom probírali negativní aspekty procesu, který vede k modernímu individualismu (Simmelovou snahou bylo vlastně neutrálně *popsat* tyto aspekty spíše než si stěžovat na jejich vlivy na sociální uspořádání a na samotné jedince).

11 Anglický termín „capability“ je do češtiny překládán různými autory více způsoby, jako schopnost i způsobnost (pozn. překl.).

12 Situace je podobná, když jde o nákup červeného masa nebo dalších zdrojů bílkovin, protože ceny jsou příliš vysoké ve srovnání s příjmem, který poskytuje PBF.

13 Je možné sledovat, jak si tato žena zvnitřnila ideologii práce, která charakterizuje naši společnost.

14 Federální vláda má omezenou pravomoc ve věci financování veřejných škol. V jednu dobu byla snaha zvýšit kvalitu vyučování tím, že bude zavedena minimální mzda pro učitele. Některé státy (ty nejbohatší ve federaci) podaly stížnost proti tomuto zákonu, která byla Ústavním soudem zamítnu-

ta. Tyto státy se poté rozhodly platit svým učitelům a učitelkám jen minimální mzdu bez dalších příplatků (za kvalifikaci, senioritu atd.), což vedlo *de facto* ke snížení jejich mzdy.

15 Odkazujeme zde na data z roku 2013 z databáze Federálního ministerstva školství (<http://frequenciaescolarpbf.mec.gov.br/presenca/controller/login/efetuarLogin.php>).

16 K rozboru problémů, kterým čelí kritická teorie postavení žen, viz (Ackerly 2000).

17 Viz krátký dokumentární film *Severinas* od Eliza Capai (dostupné z: <http://vimeo.com/73309361>).

18 V současnosti existuje v Brazílii více než padesát federálních vládních sociálních programů, PBF je pouze jedním z nich, i když nejdůležitějším.

19 Nemůžeme zde probírat možnost nebo nutnost zavedení všeobecného, nepodmíněného základního příjmu. Ve skutečnosti brazilský parlament už schválil zákon, který k tomu má vést, ještě ale nebyl uveden do praxe.

© Alessandro Pinzani, Walquíria Leão Rêgo, 2014.

Překlad © Zuzana Uhde, 2014.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2014.

Walquíria Leão Rego je profesorkou sociologie a politické teorie na univerzitě v Campinas (Universidade Estadual de Campinas) v Brazílii. Výzkumně se zaměřuje na dějiny politických idejí, demokracii a občanství. Publikovala na téma italského levicového myšlení, brazilského liberalismu a brazilského politického myšlení. Korespondenci zasílejte na adresu: w.leaorego@uol.com.br.

Alessandro Pinzani je profesorem politické filosofie na Federální univerzitě Santa Catariny v Brazílii. Ve svém výzkumu se zaměřuje na moderní a současné politické myšlení, na teorie spravedlnosti a teorie potřeb. Publikoval práce o Habermasovi, Kantovi, Machiavellim a o moderní politické teorii. Korespondenci zasílejte na adresu: alepinzani@gmail.com.

Společně realizovali pětiletý empirický výzkum zaměřený na morální a politický vliv sociálního programu Bolsa Família na jeho příjemkyně a příjemce. Výsledky výzkumu publikovali v knize Vozes do Bolsa Família. Autonomia, dinheiro e cidadania (São Paulo: UNESP, 2013), o které bylo v Brazílii široce diskutováno.

Juránová, Jana. 2013.

Nevybavená záležitost. Bratislava: Aspekt.

Z předcházející spomienkovej knihy – rozhovoru s Agnešou Kalinovou Mojich 7 životov – si Jana Juránová odniesla viacero načatých príbehov. Jeden z nich sa stal inšpiráciou pre prózu *Nevybavená záležitost*. Autorka sa cez príbeh mladej ženy na starom portréte ponára do životov iných, aby do nich vtiahla aj nás: so zmyslom pre kontrast detailne konkretizuje priestory, do ktorých jemne a hlbavo skicuje protagonistky svojej prózy (ja-rozprávačku, Editu, Mačku, Soňu, Marišku...) a ich interakcie s okolím. V útržkoch minulosti sa tu zrkadlí súčasnosť a vice versa.

Prozaička adramatička Jana Juránová je autorkou rady ďalších kníh a poviedok, napríklad zbierky poviedok *Lásky nebeské* (Aspekt 2010), knihy *Žila som s Hviezdoslavom* (Aspekt 2008), ktorá sa stala aj predlohou divadelnej inscenácie Ilona, žena Hviezdoslavova Bábkového divadla na Rázcestí v Banskej Bystrici, či románu *Orodovnice* (Aspekt 2007), vrstvenom rozprávání Ruženy, Kláry a Eleny – žien, ktoré sa len sprostredkovaním dostávajú do kontaktu s Dejinami (slovenským štátom, komunizmom i ich pokračovaním).